

О.С. Рубльов, П.Е. Синицький
(м. Київ)

ДО ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОГО СОВЕТОФІЛЬСТВА початку 1920-х років: СПІВРОБІТНИЦТВО Н. СУРОВЦОВОЇ У ЧАСОПИСІ “НОВА ГРОМАДА” (1923–1924)

Еміграційно-діаспорна “Енциклопедія українознавства» визначала 1976 р. советофільство у колах українців поза УРСР як “просоветські орієнтації і симпатії, подекуди колаборація з ССРСР. У зміст советофільства вкладаються різні поняття й концепції, від ідеалістичного захоплення советською Україною до советської агентури включно”. Там же зауважувалося, що на еміграції у 1920-х рр. орієнтацію на союз з Советською Росією й на “радянський Харків” проголосили у Відні, а також у Празі ліві есери під проводом М. Грушевського (журнал “Борітеся – поборете”) та есдеки (зокрема С. Вітик та його “Нова Громада”), а також В. Винниченко і видавана ним “Нова Доба”¹.

Явища советофільства (радянсьофільства) й пов’язаних з ним “зміновіхівства” й “поворотництва” першої половини 1920-х рр. почасти аналізувалися у новітній вітчизняній історіографії². Як зауважував, наприклад, В. П. Трощинський, у середовищі української політичної еміграції висловлювалися різні точки зору на проблему репатріації. Більшість, однак, сходилася на тому, що власне політичні емігранти не повинні повертатись на батьківщину; інші ж особи, зокрема біженці, котрі вийшли за кордон у складі політичної еміграції, були вільні самі вирішувати власну долю. Хвиля репатріації захопила не тільки біженців й певну частину рядового складу політичної еміграції. Виявили бажання повернутися на батьківщину й, зрештою, зробили це, й деякі визначні представники наукової і творчої інтелігенції, вищі офіцери й генерали тощо³.

З цієї точки зору цікаво порівняти мотиви, що ними послуговувалися поворотці з еліти російської та української політичних еміграцій. Ідейним обґрунтуванням позиції росіян стала відома збірка “Смена век”, видана у Празі 1921 р. Її авторами були визначні російські кадети М. Устрялов, Ю. Ключников, С. Лук’янов, О. Бобріщев-Пушкін, С. Чахотін, Ю. Потехін. Вони закликали російську громадськість зміцнювати більшовицький режим, “влитися у нього”, підтримувати “збереження” й відновлення Росії як великої й єдиної держави у сподіванні на поступове “внутрішнє органічне переродження советської влади”.

Відтак феномен російського зміновіхівства базувався засадничо на традиційній російській великодержавницькій ідеології. Певна частина російської білої еміграції ладна була толерувати в принципі неприйнятну для неї соціальну політику більшовиків, переконавшись натомість у їхніх твердих намірах відновити фрагментаризовану революцією централізовану державу. Суть справи не змінювалася від того, що невдовзі це державне утворення – ССРСР – набуло зовнішніх атрибутів федерації.

Натомість деякі визначні представники української політичної еміграції пов’язували своє повернення на батьківщину з надією прислужитися розбудові саме Української, нехай і соціалістичної та “засоюзненої” з Росією, держави. Так, до “українських зміновіхівців” партійне керівництво УРСР передусім зараховувало М. Грушевського та його прихильників. “Зміновіхівською” розцінювалася й діяльність В. Винниченка. Однак таке трактування зміновіхівства було перекручуванням, з одного боку, справжньої ідеології руху, з іншого – державницьких ідей української інтелігенції. Зокрема, і М. Грушевський, і В. Винниченко трактували інтернаціоналізм не як знаряддя відновлення “єдиної і неделимої Росії”, а як ідею рівноправності усіх

націй, що її реалізація вимагала надання республікам СРСР культурної та економічної самостійності⁴.

Певні підстави для таких сподівань давала відома політика коренізації, котра в Україні прийняла форму “українізації”. Остання тривала недовго й була брутально перервана сталінським режимом. Але на самому початку вона справила значний вплив на українську політичну еміграцію та її наміри повернутися в Україну.

З Відня в Україну повернувся М. Грушевський з найближчими своїми колегами – П. Христюком, М. Шрагом, М. Чечелем та деякими іншими. Видатний історик вважав, що саме в Україні своєю працею зможе принести більше користі власному народові, ніж якби цим він займався за кордоном. Поміж іншими відомими особами, які повернулися додому з еміграції, були міністр закордонних справ екзильного уряду УНР А. Ніковський, артист М. Садовський, поет В. Самійленко, деякі військові старшини⁵.

Серед цього гурту поворотців була й Надія Віталіївна Суровцова (1896–1985) – дослідниця історії України XVII–XIX ст., публіцист, перекладачка, мемуаристка, за доби Визвольних змагань – урядничка Міністерства закордонних справ Української Центральної Ради, Української Народної Республіки, Української Держави, Директорії УНР, згодом – багатолітня бранка тюрем і таборів російського тоталітарного режиму⁶. Її участі у советофільському русі за кордоном, насамперед у субсидійованому компартійним керівництвом УССР віденському часописі “Нова Громада” і присвячена наша розвідка.

За Директорії УНР наприкінці 1918 р. Н. Суровцову призначили секретарем Інформаційного бюро дипломатичної місії УНР, яку скерували на Паризьку мирну конференцію. У складі місії перебувала у Відні, Берні, Лозанні. У квітні 1919 р. її звільнили. Відтоді почалося нелегке життя політичної емігрантки⁷.

3 серпня 1920 р. екс-міністр закордонних справ Української Держави Д. Дорошенко звертався до колишнього посла України в Австрії В. Липинського: “Дорогий Вячеславе Казимировичу! Посилаю Вам телеграму від п. Гетьмана, яка прийшла ще в суботу, а я її дістав через адресні непорозуміння тільки оце зараз. Одночасно принесли й Вашого листа. Відповідаю на борзі, щоб швидче: *зараз їду до п. Суровцової, бо в мене нема*. Взагалі буду шукати і може добуду”⁸ (виділення наше. – Авт.). Докладно не з’ясовано, яка справа об’єднувала тоді двох поважних українських істориків й дипломатів з їхньою молодшою колегою. Ймовірно, йшлося про якесь видання чи документи.

Саме у віденський період виразно окреслився літературно-публіцистичний й перекладацький таланти Н. Суровцової. З-під її пера виходять численні (близько сотні) нариси, оповідання, статті, що друкувалися у різних австрійських, канадських та американських виданнях. У 1919 р. віденське видавництво “Ricoba-Verlag” надрукувало її книжку “Ukrainische Volksmdrchen” (“Українська народна казка”), а 1921 р. вийшов її другий наклад⁹.

Заробляла на життя вона й перекладами. Свої послуги перекладача запропонувала й видатному вітчизняному літератору й політемігранту В. Винниченку. Так, у його “Щоденнику” під 14 серпня 1922 р. лаконічно занотовано: “12^о. Хмарно. Листи до Василька, Суровцевої (згода на переклад творів німецькою мовою)”¹⁰ (виділення наше. – Авт.).

У віденський період життя Н. Суровцова стала членом австрійської групи “Клярте” Романа Роллана та Анрі Барбюса, однією з засновниць та членом президії Спільки поступових журналістів Європи. Входить у Міжнародну лігу миру і свободи, бере участь у конференціях та конгресах ліги як член президії австрійської, згодом української секції й міжнародної президії. 1924 р. з Поїздом миру подорожує по 23 штатах США та Канаді, де виступає з промовами на зібраннях, скликаних лігою,

на напівлегальних вічах українських поселенців¹¹.

З її поступовою, але усвідомленою “комунізацією” й поширеним тоді у певних колах вітчизняної еміграційної інтелігенції “зміновіхівством” советофільського гатунку пов’язане співробітництво Н. Суровцової у субсидійованому Харковом часописі “Нова Громада” (1923–1924), редактором якого виступав колишній галицький соціал-демократ С. Вітик (1875–1937)¹². Через роки Надія Віталіївна так згадає цю сторінку власної біографії: “У Відні почав виходити журнал “Нова Громада”, зміновіховського типу, і я там провадила якийсь відділ та брала участь, писала. Редактором там був Вітик, тоді ще соціал-демократ з великими комуністичними симпатіями. Там я написала чи не єдину свою декларативну статтю під заголовком “Ми і вони”, де доводила, що “ми”, закордонні, власне, є нічим, а справжнє життя нашої країни творять “вони” на Україні. Цю статтю зло висміяв кореспондент в уманській газеті, в “Селянській правді” [...], а у Відні дехто з емігрантів перестав зо мною вітатись”¹³.

В іншому місці своїх спогадів Н. Суровцова мимохіть ще раз звернеться до цього епізоду власної газетярської кар’єри, характеризуючи тимчасових квартирантів її скромного віденського помешкання: “Жили в мене чужинці – голландець, якась голландка, бразильці чи аргентинці, жили просто ті, що переходили кордон. Нарешті, оселився Семен Вітик, колишній посол галицького союму, старий соціал-демократ, тепер він наближався до комуністів [...]. З грошима у Вітика тоді теж було сутужно, хоч він і вважався редактором “Нової Громади”, журналу, що видавався, здається мені, на кошти радянського посольства. Я також брала участь у цьому журналі. Був він, як потім називали подібні видання, “сменовеховського” напрямку. Тобто там переглядалися власні політичні позиції і вголос про це говорилося. То була одинока трибуна, з якої можна було про це сказати, не належачи обов’язково до якоїсь з існуючих численних партій”¹⁴.

І втретє мемуаристка згадує С. Вітика й редаговану ним “Нову Громаду”, а також власну співучасть у цьому виданні: “Один час жив у мене Семен Вітик. Він редагував “Нову Громаду”, що виходила, мабуть, на радянські дотації. Я там писала, крім того, провадила другорядний відділ – вже не згадаю який. Вітик обертався в комуністичних колах, був у добрих стосунках з моїми друзями-хлопцями, з робітничим товариством, але все ж таки, незважаючи на свій відносний демократизм, мав у собі щось типове від галицького “пана посла”¹⁵.

Й ще раз Н. Суровцова, здавалось би, мимохіть згадує С. Вітика й те саме советофільське видання: “Соціалістом Вітик був щирим і глибоко захопленим. Думаю, в тім полягало всеньке його життя. Одночасно він не був твердолобим бонзою, думав, переживав події на Україні, поступово “лівішав”, не цурався комуністичних угруповань віденських, ані молоді студентської, ані робітництва, ані пізніше радянського представництва. Згодом, десь у 23–24 роках, він редагував, як казали, “сменовеховський”, журнал “Нова Громада”, наскрізь і щиро ним захоплювався, день і ніч думав тільки про нього”¹⁶.

Попри цілком зрозумілу фрагментаризованість спогадів як жанру й проблематичність засадничо побудувати у них суто лінійний виклад подій, складається враження від мемуарних замальовок про співробітництво з С. Вітиком та редагованою ним “Новою Громадою”, що Надія Віталіївна “ходить по колу”, повертається до теми, яка для неї важлива, й підсвідомо прагне сказати щось більше...

Дієвим способом розкладу української політичної еміграції й поширення більшовицької пропаганди стало на початку 1920-х років створення альтернативних видавництв на протигагу існуючим українським й поступове захоплення національних видавництв за кордоном шляхом інфільтрації своєї агентури до складу їхніх редколегій, підкупу окремих працівників, а то й перекупки цілих видань або видавництв. Зрозуміло, що відтак такі видання змінювали ідеологічну орієнтацію з національно-

державницької української на проросійську більшовицьку. Так, наприклад, рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 11 січня 1921 р. було ухвалено *“організувати українське видавництво у Відні, де видавати журнал на противагу Винниченківській ‘Новій Добі’”. (На чолі видавництва поставити т. Левицького)”*¹⁷. Тоді ж адресували до ЦК РКП(б) таємного листа, де зазначалося, що внаслідок *“деяких дипломатичних ускладнень”* М. В. Левицький не може виїхати до Берліна, тому ухвалено спрямувати його до Відня й поставити на чолі *“Українського видавництва, яке, окрім забезпечення літературою України, буде вести ідейну боротьбу з Винниченком, котрий намагається здобути вплив серед багаточисельних українців, котрі потрапили до Австрії”*¹⁸.

Відтак планувалося, що новозасноване советофільське видання стане своєрідною антитезою винниченківській *“Новій Добі”* – політико-економічному й науковому тижневику Закордонної групи Української комуністичної партії (ЗГ УКП), що виходив у Відні 1920–1921 рр. за редагуванням В. Винниченка й В. Левинського. Мінлива політична кон’юнктура спричинила раптову зміну об’єкта протидії закордонного дипломатичного й агентурно-ідеологічного апарату УССР: у жовтні 1921 р. В. Винниченко ухвалив рішення про розпуск ЗГ УКП та припинення видання її друкованого органу. Натомість він налагодив щільну співпрацю з середовищем Микити Шаповала (1882–1932), тобто з тим крилом українських соціалістів-революціонерів на еміграції, яке, залишаючись прибічниками *“трудової демократії”* й радянської влади, водночас провадило активну ідейно-політичну боротьбу з більшовицьким режимом¹⁹. Відтоді Володимир Кирилович став діяльним і постійним автором заснованої й редагованої М. Шаповалом *“Нової України”* – місячника письменства, науки й громадського життя, що видавався у Празі у 1922–1928 рр. У 1923–1924 рр. В. Винниченко був і співредактором цього часопису.

У першому (здвоєному) числі *“Нової України”* 1923 р. вміщено програмну статтю В. Винниченка *“Єдиний революційно-демократичний національний фронт”*²⁰. У ній піддано нищівній критиці централізаторську політику *“московського більшовизму”*. У щойно створеному ССР автор вбачав лише прикриття для новітніх *“собирателів землі русскої”* та їхніх завуальованих намірів зафіксувати *“відносини метрополії до своїх колоній”*. Централізаторській політиці *“московського большевизму”* В. Винниченко пропонував протиставити *“єдиний фронт української трудової демократії”*, метою якого було б *“визволення українського народу від національного та політичного гніту московської деспотичної окупації в формі української самостійної демократичної держави”*. Будь-яка виокремлена вітчизняна соціалістична течія, доводив він, неспроможна стати такою силою. Нею повинен бути тільки *“єдиний фронт української трудової демократії”*²¹.

Таким чином, новозаснований советофільський журнал *“Нова Громада”* мав за стратегічну мету власної діяльності побороювання й розмивання ідеології еміграційної *“Нової України”* та кола його провідних співробітників, поширення серед вітчизняної еміграції настроїв змінюваності й поворотництва, сприйняття більшовицької влади в Україні як (ледь не) Богом даної реальності, а відтак й легітимізації цієї влади як *“влади робітників і селян”*, *“трудящого люду України”*. Самореклама, тобто *“соборницька”* програма видання була винесена й на його палітурку: *“‘Нова Громада’ друкує статті і праці з політичного і економічного життя на всіх землях України, а також з обсягу белетристики, поезії й культурного життя українського народу. ‘Нова Громада’ виступає в обороні трудових мас усеї України. Кожний, хто відчуває значіння й потребу у видаванні такого журналу, – кому лежить на серці добро українських трудових мас та справа піднесення української культури, повинен підпирати ‘Нову Громаду’...”*

У програмній вступній статті *“Україна і світові події”* редактор видання

С. Вітик проголошував наріжні тези майбутнього спрямування часопису: “Виходячи з кращих традицій поступової і революційної української думки провідників визвольного руху, які зв’язували визволення українського народу з ідеєю визволення робітничої кляси по цілім світі і творення української державности уявляли в союзи з усіми вільними трудовими народами цілого світу, – вбачаємо здійснення цих ідеалів і вікових стремлінь українського народу в створенні Радянської України, яка виникла в результаті перемоги трудового народу України, як вислід ходу побідної революції в союзи з іншими народами бувшої Росії під організуючим проводом робітничої кляси. Лише в скріпленні, зміцненні й в дальшій існуванні цієї єдиної фактично існуючої української держави є запорука і основа для здійснення змагань цілого українського народу на всіх його землях, для якого Радянська Україна є єдиною провідною надією й фізичною опорою”²².

“Не закриваючи очей на негативні явища в житті Радянської України [...], – наголошував головний редактор часопису об’єктивістську позицію видання, – будемо освітлювати всі прояви життя на Україні, піддавати їх оцінці й критиці, щоб у цей спосіб допомогти будувати й закріпити робітничо-селянську владу України, яка єдина – в силі допомогти стражденним масам загарбаних земель України визволитися з тяжкого ярма національного й соціального поневолення і вийти на ясний шлях незалежної волі всіх трудових мас цілої України”²³.

Однак вже наступна теза С. Вітика лунала очевидним запереченням вищепроголошеної об’єктивістської позиції, оскільки закликала до “органічної праці” над зміцненням УССР, попри усі (будь-які!?) “негативні явища в житті Радянської України” й усі заклики до повалення більшовицького режиму у Наддніпрянщині, що лунали з боку його закордонних опонентів, в тому числі й “Нової України” В. Винниченка – М. Шаповала, а саме: “Всі здорові сили України, що незаінтересовані клясовим пануванням буржуазії, закликаємо до широкій, активній співпраці над господарчим і культурним відновленням зруйнованої України, над будівництвом нового трудового життя, а не задля валення існуючої влади України з середини, як до того провокаційно закликають деякі особисто образжені і спантелечені “політики” з табору Петлюри, Гетьмана й “Нової України””²⁴ (виділення наше. – Авт.).

І далі вже цілком сервілістично й неприховано “на замовлення”: “Виходимо з тої засади, що принципи існуючої на Україні влади в основі погоджуються з стремліннями трудового українського люду, а добра воля керowników цієї влади (sic!) й робітничої кляси направлена до всебічного розвитку господарського й культурного життя України, і тому обов’язком широкій синів України є всіма засобами допомагати керуючій владі у здійсненні її засадничих завдань.

Повалення радянської влади на Україні означає упадок розвитку незалежної української культури і змісту самої держави, означає залежність від капіталістичного розбишництва і знівечення не тільки соціальних, але й національних здобутків української революції”.

І вже насамкінець С. Вітик підводив, щоправда, не надто переконливо, “історіософську” базу під майбутню програму й назву очолюваного ним друкованого видання: “Перебудова громадського життя стала в усю величину перед цілим світом. Україна пригнічена, століттями поневолена і визискувана, стала одною з перших країн, де *Нова Громада* робітників і селян творить нові форми організації трудової держави і мирного співжиття народів. Скріплюванню цієї Нової Громади буде служити наш журнал”²⁵ (виділення у тексті – С. Вітика).

Часопис “Нова Громада” й справді (а не як “здавалося” Н. Суровцовій) видавався на більшовицькі гроші й контролювався квазіурядовим Харковом. Саме тому доволі двозначною є репліка Н. Суровцової, що С. Вітик лише “*вважався*” редактором “Нової Громади”. Принаймні у архівних матеріалах ЦК КП(б)У тих років наявні

безпосередні вказівки щодо маніпулювання компартійною верхівкою УССР цим виданням. Так, наприклад, у протоколі засідання Оргбюро ЦК КП(б)У від 29 серпня 1923 р. десятим пунктом порядку денного стояло питання “Про підтримку журналу “Нова Громада” “. Доповідав з цього приводу секретар ЦК КП(б)У Д. З. Лебідь (1893–1937), русифікований українець, автор сумнозвісної теорії “боротьби двох культур”²⁶. Присутніх він інформував про суть справи на підставі листа 1-го секретаря Повпредства УССР у Відні Н. М. Калюжного (1886–1937) від 19 серпня 1923 р. Тоді Оргбюро ЦК запропонувало Центральному управлінню друку й агітпропу ЦК “встановити порядок контролю журналу “Нова Громада”, відповідно газеті “Накануне”, й поставити на затвердження Політбюро”²⁷.

Надія Суровцова була особисто знайомою й неодноразово спілкувалася у Відні з Наумом Михайловичем Калюжним, чия неординарна постать закарбувалася у її пам’яті назавжди: “Потім я по лінії повпредства познайомилася з Наумом Калюжним, коли він чи то приїздив, чи то зовсім переїхав до Відня [...]. Калюжний мені [...] дуже подобався, хоча був людиною інших вимірів, ніж Коцюбинський. Такий собі хитруватий хохол, повільний, дотепний, з вогниками гумору в очах, типова наша людина, хоча за національністю був єврей!! Ми то прекрасно знали і раз у раз дивувалися, скільки в нього було типово українського”²⁸. Властиво, дивуватися не було чому – Наум Шейтельман (його аутентичне прізвище) народився на українській Полтавщині, у містечку Устивиця Миргородського повіту (нині село Великобагачанського району Полтавської обл.) у багатодітній єврейській учительській родині й попервах, здобувши освіту й звання народного учителя, продовжував батьківський шлях, аж поки не став професійним революціонером з виразним українським національним обличчям – належав до УПСР, згодом еволюціонував до більшовизму.

Власне, Наум Калюжний відігравав поважну роль у залаштунковому згуртуванні авторського колективу “Нової Громади” чи принаймні зондуванні ґрунту для формування кола його авторів. Пропозиції щодо співробітництва із цим советофільським часописом або ж харково-київськими виданнями адресувалися багатьом відомим вітчизняним громадським та культурним діячам, які опинилися за межами України. Питання участі/неучасті у журналах УССР або їхньому закордонному советофільському аналогові жваво обговорювалося в емігрантських колах. Наприклад, П. Христюк повідомляв О. Олесю: “Бачився цими днями з Кал[южним], він дуже запрошує мене до співробітництва в “непартиїному журналі – “Червоні шляхи”, що виходить у Харкові під редакцією Гринька”, а згодом запитував: “Казав тут К[алюжний], що немов би Ю[рій] П[илипович Тищенко] дав згоду на співроб[ітництво] в “Ч[ервоному] Ш[ляху]”, чи правда це?” Неправдиві чутки спростовував сам Ю. Тищенко-Сірий (1880–1953) у листі до О. Олеся 1923 р.: “Тут тепер Калюжний. Від його довідався, що у Відні починає виходити новий двохтижневий “безпартиїний” журнал. Просив він мене щось туди дати, і я сказав, що не маю нічого. Там, здається, будуть неабияку роллю грати яко співробітники й організатори Вітик та Крушельницький. Про це Калюжний мені не говорив, але я чув від других людей”²⁹.

У листуванні Олександра Олеся з М. С. Грушевським 1923 р. також присутні згадки про “Нову Громаду” й заходи дипломатів УССР або контрольованих ними емігрантів щодо залучення видатного поета до кола авторів цього видання. У червні – липні 1923 р. О. Олесь інформував свого кореспондента: “Поширились чутки про мій від’їзд на Україну, співробітництво в “Черв[оному] Шляху” і в якомусь безпартиїному віденському журналі. Тому я був примушений послати Винниченкові віршик для “Н[ової] У[країни]” “³⁰ (виділення наше. – Авт.). Невдовзі справа від чуток перейшла на практичний ґрунт, й О. Олесь повідомляв М. С. Грушевському щодо зробленої йому конкретної пропозиції й власного виразного бажання дистанціюватися від советофільського часопису: “Вчора одержав листа від Вітика прийняти

участь в якійсь “Нов[ій] Громаді”. Я не знаю, що се за журнал, який склад співробітників і т. п. Буде з мене вже і “Н[ової] У[країни]”!”³¹

Не викликає сумнівів, що “Нова Громада” й надалі перебувала під пильним контролем керівництва КП(б)У. Так, 18 лютого 1924 р. у матеріалах “особливої папки” до протоколу засідання Політбюро ЦК КП(б)У зафіксоване чергове рішення щодо цього часопису: “Не заперечувати проти перетворення “Нової Громади” на орган Громкому поворотців”³². Щоправда, майже синхронно із цим харківські урядовці відмовили у субсидіях Громадському комітетові поворотців й, вірогідно, їхньому друкованому органу. “Мавр зробив свою справу...”

В. Винниченко гостро критично відгукнувся на вихід першого числа “Нової Громади”, датованого несподівано точно для часопису – 1 липня 1923 р. У його листі до М. Шаповала від 10 липня 1923 р. зазначалося: “Чи бачили Ви новий сменовхоський журнал, що видається в Відні Вітиком, або, як його тут називають, “Віхтиком”? Ну й публіка до них переходить: Порш, Степаненко, Харченко, Моркотун і Вітик. Уголовники, жуліки, проститутки, всякий “отброс” [...]”³³.

Гостро критична реакція В. Винниченка на появу першого числа “Нової Громади” була зрозумілою й до певної міри обґрунтованою.

Так само прогнозовано була реакція на появу нового віденського часопису й офіційної преси УССР. У деяких советських виданнях час від часу аналізувалися/реферувалися публікації “Нової Громади” (вочевидь – на замовлення). Наприклад, С. В. Пилипенко у журналі “Знамя коммунизма” зробив докладний огляд першого числа “Нової Громади”, наголосивши зокрема: “В образі “Нової Громади” ми маємо [...] орган, що кличе все живе із рядів української еміграції до співробітництва з Радянською Україною. Редагує журнал Семен Вітик, галицький соціал-демократ, знайомий нам з часів Трудового Конгресу в Києві на початку 1919 р.

Читаємо статтю А. Харченка “До дому!”, в якій автор “єдині фронти”, творені емігрантами, називає “мертвонародженними новотворами”.

Що ж спонукає “новогромадівців” у їх вступі на шлях “поворотства”, дає приклад, наведений М. Меленевським (Іван Гилька) в статті “Куди йти?": “Чи ж може бути не тільки для чесного українського соціаліста, але й для кожного чесного українського демократа інша відповідь на питання “куди й з ким іти?”, – як тільки така відповідь: – “з радянською владою для зміцнення цієї влади, а вкулі з нею й соціальних, політичних та національно-культурних здобутків революції на Україні!””³⁴

Схвально оцінював Сергій Володимирович Пилипенко й замовні зусилля редактора “Нової Громади” щодо дискредитації лідерів Української революції 1917–1921 рр.: “С. Вітик у передовиці “Україна і світові події” зазначає: “В своєму вузько-інтелігентському політиканстві вони не зрозуміли й не оцінили зв’язку української революції з цілою Великою Революцією на Сході, частиною якої була українська визвольна боротьба, не зрозуміли необхідності єдиного суцільного фронту з передовими творчими революційними силами інших народів і країв Сходу, а передовсім Великої Росії [...]” [...]”³⁵.

Завершувалася бібліографічна нотатка-рецензія беззастережним і прямолінійним висновком: “ “Нова Громада” дійсно надає посильну допомогу радянській пропаганді і є світлою плямою на чорному фоні української еміграції”³⁶. Очевидно, рецензент не йшов настільки задалеко (ймовірно, й не знав суті справи, тобто залаштункових подробиць закордонної дипломатії УССР), аби стверджувати, що “Нова Громада” не лише “надає посильну допомогу радянській пропаганді”, а й є, власне, закордонним органом – речником тієї самої більшовицької пропаганди, субсидійованим і скеровуваним з квазіурядового Харкова.

Дещо несподіваною виглядає реакція на появу першого числа “Нової Громади” з боку такого, здавалося б, “автентичного” “советофіла” (принаймні оголошеного

таким в емігрантських колах), як проф. М. С. Грушевський. А тим часом у його листі з Бадена до О. Олеся від 4 серпня 1923 р. присутнє убивче порівняння віденського советофільського часопису з його харківським аналогом – “Червоним шляхом”, до речі, також заснованим 1923 р.: “*Нов[у] Громаду*” одержав, але се журнал нудний “до тошноти”, ще далеко гірший від “*Ч[ервоного] шляху*” [...]”³⁷.

Як вже вище згадувалося, у “Новій Громаді” Надія Віталіївна Суровцова, за її ж власним свідченням, “провадила якийсь відділ та брала участь, писала”³⁸. На шпальтах часопису, за наявними у нас даними, з’явилися три статті Н. Суровцової (принаймні підписані її власним прізвищем) – “Ми й вони” (1923. – Ч. 2); “Чужими манівцями” (1923. – Ч. 3/4); “Кінець ілюзій” (1924. – Ч. 1)³⁹.

Властиво, першу з цих публікацій, статтю програмного характеру – “Ми й вони” – вже майже через чотири десятиліття після її появи мемуаристка назвала “чи не єдиною своєю декларативною статтею”, де доводилося, що “ми”, тобто європейська вітчизняна еміграція, власне, “є нічим”, а справжнє життя країни творять “вони” в Україні. Як наслідок появи цієї статті дехто з емігрантів у Відні перестав вітатися з її авторкою⁴⁰.

Підсумовуючи болісні роздуми кількох років життя політичного вигнанця, Надія Суровцова у вищезгаданій статті 1923 р. зауважувала, виразно дистанціюючись від російського політичного “зміновіцтва” й наголошуючи на відмінних цінностях українських советофілів – “поворотців”: “І немов слизька жаба упало слово “сменовеховство”. Яюсь доводилося здригнути з огиди і ще більше замкнутися в собі. Не було виходу, не було рятунку, бо йти з ними, цими практиками життя!... О, ні... тільки не з цими плазунами безнадійности.

Так повстали “ми” і “вони”.

Не тільки тому, що нас ділив кордон. Повстали дві групи, два світогляди – проти-лежних, ворожих. Один був “справжній”, у чім він полягав, виразно не було знати, а другий – другий ми негували, не хотіли припустити, що він узагалі може існувати.

Коли протягом довгих тяжких років все-таки доводилось розглянути, в чім полягав зміст цього “ми” в житті, то почули ми гірке розчарування. Бо “нас” властиво не було. Сильних, дужих, життєздатних [...]. Туга, сум, осінь, безнадійність – ось все, що нам давала духова творчість за кордоном.

Безконечні дощі, тумани, мряка, – за котрими ні разу не було сонця, ні одного пориву вітру [...]. Нас нема. Чи й були?”⁴¹

Відтак, від передачі засобами красного письменства настроїв зневіри, розчарування й туги за батьківщиною та рідною домівкою, прикметних значній частині вигнанців, авторка поволі підводила читача до думки, що надія таки є й погляди слід звертати до підсоветської України й того, що у ній відбувається “конструктивного”: “Що думали ми, звичайні маленькі люди, коли “будували” Україну, якої державности ми хотіли, як думали прийти до неї, що нас найбільше вразило в тім, що сталося, що відштовхнуло нас від змісту, а не форми подій.

Форми – так, це було ясно. Втеча – чи вигнання. Зі зброєю, чи без неї. По концентраційних лягерах Польщі, Румунії, Балкану... по вулицях Царгороду, під спекою Єгипту, по станицях Австрії, Чехії, Франції. Це була форма подій – вона не чарувала.

Але де ж був зміст?

Адже ж щось лишилось там, адже ж існувало “там” щось, хоч і незнане нам.

Спочатку була віра – “воно” впаде [...]. Потім – був сумнів. А “воно” не падало. Отже, було сильніше, життєздібніше від попереднього [...]. Нарешті обережно, прищуплено подивилися очі, і почали прислухатися вуха до того, що слабою луною долітало з того боку.

Неохоче простягнулися руки до нових програмів, до незнаних часописів, журналів”⁴².

Евфемізмом “воно”, яке мало “впасти” й все ніяк “не падало” (доживши, зрештою, до 1991 р.), авторка позначала російське більшовицьке владарювання у Наддніпрянській Україні. Зумисною розмитістю означень – “ми” (емігранти), “вони” (хто залишився в Україні), “воно” (більшовицьке владарювання) – й іншими мовно-стилістичними засобами Н. Суровцова прагнула викликати у земляків за кордоном зацікавлення подіями, які відбувалися на Батьківщині й бажання взяти у них участь: “Перебірали ми в пам’яті знайомі імена. Так, ще багато було там. Вони писали мало – а коли приходили листи, то в одних була заздрість до спокійного життя, в інших якість незрозуміле, легке презирство. Емігранти.

Перші брали ми за нормальні, тільки гірко усміхалися з рожевих картин закордонного життя. Другі – глибоко нас ображали, підіймали цілий бунт у нас у душі. Ми ж – за них! [...] Але головне – вони жили. Так, як ми колись. А може й інакше [...]. І цупко держалися, і творили щось, і з такою любов’ю ставились до того, що робили [...]. І звідки повстала нотка, що ми – чужі? Ніби зайві? Ніби життя йде й без нас?

Ось лист: “Вернися. Ніколи ще життя не було таке багате, ніколи перед Україною не було таких можливостей. Я щасливий, що дожив до соціальної революції мого краю – тепер я можу спокійно вмерти. Тебе не злякають терни життя – вернися до праці, до свого народу... Яке оправдання твого дальшого життя за кордоном?...” Так, терни життя не злякають. Іх, цих тернів, і тут багато.

Вернутись? Життя багате?

Хто пише це – фантаст-юнак? Якийсь агент? Чи людина, якій чужі наші ідеали? Ні, це стара людина, що втратила все в вирі подій, яку місяцями трималося під арештом, яку колись було засуджено на смерть...”⁴³

І далі авторка доводила, що життя у підсоветській Україні справді контроверсійне, зіткане з контрастів, примхливого поєднання доброго і злого, але все ж таки там є життя й реальна мета для осіб розумової праці – українських інтелігентів: “Значить – життя там було? Треба було починати жадібно за ним шукати. З’явилися усі ці “червоні” книжки, яких так трудно було дістати. І вдарило в очі буйне життя. Справжнє – не штучне [...]. О, скільки темного, такого реального, скільки жорсткого, брутального, дикого... І скільки ясного, соняшнього, і скільки мрійливого, тонкого... [...] Встає перед очима життя – таке, яким воно є тепер там [...]. Реальне, живе, ріжноманітне. З бурями, з дисонансами, відштовхуюче, притягаюче... Таке безмежно рідне, таке своє”⁴⁴.

Нанизавши у своєму публіцистичному есе низку дихотомій (“ми” – “вони”; “зміст” – “форма”; “ідеали” – “дійсність”; “дощі, тумани, мряка” еміграції – “сонце” Батьківщини), авторка підводила читача у кінцевому підсумку до однозначного висновку – слід повертатися додому й працювати задля рідної землі: “Чому ж сонце у них, таке осліплююче, таке ясне? Чому вони так дзвінко співають і вірять у свою перемогу? Чому так гордо люблять наш край, звідки нові слова – всесвіт, людство...

Може – це фрази? Може не вірити?

А може вони – це як раз ми? [...] Знають – політики.

А маленькі люди відчувають. Насліпо блукають у житті, жадібно шукають...

Єдине почуття, яке гостро пронизує тепер усю істоту:

Страшно вмерти в безпросвітній темряві, загинути без боротьби, але тисячу раз страшніше осліпнути і не побачити, як встане сонце і навкруги засяє буйний день!”⁴⁵

Наступна публікація Н. Суровцової у “Новій Громаді” мала назву “Чужими манівцями” й була розвитком головних думок попередньої статті, але без певної розпливчастості й евфемістично-алегоричної форми, притаманних есе “Ми й вони”. У “Чужими манівцями” натомість багато конкретики й тверезого, принаймні на думку

авторки, розрахунку й підрахунків: “за” подальше перебування за кордоном й “проти” утривалення української політичної еміграції.

Стаття починалася з тверезої й незаперечної констатації: “Минають роки, і з українських збігців, втікачів, інтернованих, решток місій, що залишилися за кордоном, починає утворюватись справжня еміграція [...]. Бурхливий потік виштовхнув масу наших людей за кордон. Зовсім ріжних – з ріжноманітними поглядами, з усіх можливих груп, які часто мали тільки те спільне, що були за кордоном. І от тепер, по кількох роках, той хаос починає кристалізуватися, – з нього помалу повстає зерно “вічних” емігрантів – тих, що хочуть скінчити із сентиментами і піти свідомо вже тернистим шляхом чужини, відрікшись навіть од мрій про поворот, які мимовільно крадуться до серця”⁴⁶.

Так само не викликало заперечень й твердження авторки щодо подвійного завдання тих, хто усвідомив собі потребу стати “вічним” емігрантом, – по-перше, “творення культурних вартостей для краю” й, по-друге, “політична акція”. До сфери реалізації першого з цих завдань належали закордонні українські школи різного рівня, наукові сили та студентство, як наддніпрянські, так і галицькі. Однак Н. Суровцова піддавала сумніву вірогідність успішної реалізації принаймні першого з цих надзавдань: “На жаль, наші школи за кордоном – ці бліді вогники, що блимають блідим світлом і грозять згаснути кожної хвили, коли припиняться відповідні субсидії, це слабкі рослини без корня – чи ж можна гадати, що вони мають будуче? Що, крім псевдопатріотизму і стипендій потягне туди молодь, яка задля науки скорше піде до чужого університету, а задля “патріотизму”... чей же скорше до України поверне, до своїх університетів, Києва, Харкова, Одеси, до тих старих і нових закладів, що зросли протягом останніх літ наперекір усім пророцтвам”⁴⁷. Авторка лукавила (або не знала), що повернення української молоді з еміграції до вітчизняних *університетів* засадничо неможливе – більшовицька адміністрація ліквідувала їх ще 1920 р., замінивши Інститутами народної освіти, й “дозволила” відновити університети в УРСР лише 1933 р.

Далі Надія Віталіївна використовувала убивчий аргумент, який мав би знайти відгук у колах еміграційних науковців: “Наша професура: вона “творить цінності”. Але як тяжко працювати і як мало можна в тім напрямку дати, будучи позбавленим усіх багатств наших архівів, знає хіба той, хто над тим працює”⁴⁸. Аргументація щодо бідності закордонних архівів з української історії (вочевидь контроверсійна) спиралася й на власний життєвий досвід авторки: у роки віденської еміграції (1919–1925) Надія Суровцова продовжила навчання, вступивши 1919 р. до Віденського університету, й 30 червня 1920 р. – перша жінка з України – отримала диплом доктора філософії за дисертацію “Богдан Хмельницький і українська державна ідея”⁴⁹.

Цікаві в цьому відношенні спогади тогочасного члена УПСР М. Стахіва (1895–1978), делегованого політичними опонентами М. С. Грушевського до вченого, як тільки став відомим його намір повернутися на Батьківщину. Уповноважений мав місію умовити науковця зректися задуму виїхати до УРСР. Аргументування Михайла Сергійовича тим, що він зрікся політичної діяльності й має намір зосередитися на продовженні власного дітища – багатотомної “Історії України-Руси”, не справило враження на його візаві, який мав аж 27 років (!), був “доктором права і студіював увесь рік історію й соціологію на філософічному факультеті” Карлового університету у Празі: “По суті аргументи про конечність закінчити історію України-Руси, яку Ви почали, цілком не витримують критики. Ви можете цю історію писати спокійно в Празі і там її закінчити.

– Там нема потрібних джерел, – перебив професор.

– Певно, що в Празі нема всіх джерел, але чимало є. Ви їх зможете позичити через чеський Карлів університет або Чеську Академію наук з запасу Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, з архівів Польської Академії в Кракові, з Варшави.

Вам у потребі зроблять фотокопії або відписи. Маєте друковані архівні матеріали в кількох десятках томів, які дістанете в Празі без труду. *А коли чогось там буде бракувати, то їх колись доповнять молодші історики по Вас*". – Професор мовчав⁵⁰ (виділення наше. – Авт.).

М. Стахів висловлювався тоді по-молодечому екстремістськи, прямолінійно та водночас і наївно, й певною мірою нахабно, даючи поради маститому метру історіографії, де шукати архівний матеріал і як продовжувати працю над "Історією України-Руси"⁵¹.

Особи ж, які студіювали історію триваліше, ніж М. Стахів (принаймні понад рік – два), оцінювали можливості наукової праці в еміграції менш оптимістично. Так, Д. І. Дорошенко, політичний опонент Грушевського, у листі до М. М. Грінченка в Київ 24 квітня 1923 р. сумно констатував: "На великий для себе жаль, не можу працювати науково, бо нема тут джерел, нема книжок по укр[аїнській] історії, і хоч я й читаю лекції в Укр[аїнському] університеті в Празі, але вони поневолі носять поверховий, популярний характер. З такими лекціями, наприклад, у Києві, виступати я б посоромився..." А 1 червня 1925 р. він інформував ту ж адресатку: "Хоча чеське правительство зробило все можливе, щоб облекшити українцям вести наукову роботу, але працювати дуже тяжко, головню українцям: в тутешніх бібліотеках дуже мало потрібних книжок, а як і є якийсь один екземпляр, то його "рвуть на часті". Вже не кажу про те, що ніхто не має, так як у себе вдома, своєї підручної бібліотеки, і за кожною дрібницею, за кожною справою треба вдаватися до загальних бібліотек. Правда, укр[аїнські] високі школи обзавелися й власними бібліотеками, але там склад книжок дуже випадковий. Досить Вам буде сказати, що на цілу Прагу нема комплекта "Киев[скої] старины": єсть усього річники 1889–1894 в Національній бібліотеці, єсть один 1900-й річник в університетській, та ось іще недавно бібліотека Укр[аїнського] Педагогічного інституту купила у Львові 1882, 1904, 1905 річники. Це щодо "Киев[скої] старины", а що вже казати за окремі видання. Єсть тут більш-менш в комплекті лише галицькі видання. При таких умовах писати наукові праці й навіть – читати строго наукові курси в університеті вимагає дуже великої праці. Доводиться нелегально спроваджувати найпотрібніші книги зі Львова: там хтось із знайомих позичає на своє ім'я книгу з бібліотеки Наук[ового] Тов[ариства] ім. Ш[евченка] і поштою висилає сюди. Кажу "нелегально", бо бібліотека Наук[ового] Тов[ариства] офіційно не визичає книг за кордон, бо чимало книг, визичених так, загинуло [...]. Отже, бачите, в яких тяжких умовах доводиться працювати. Додайте до цього загальну емігрантську обстановку життя, коли рідко хто має таку хату, де б міг працювати..."⁵².

І якщо у набагато комфортніших чеських обставинах українським ученим-емігрантам й викладачам було сутужно з архівами й науковою літературою, то віденсько-австрійські умови еміграційного побуту були ще жорсткішими. Навіть коли йшлося про лідера вітчизняної історіографії. Так, 23 вересня 1923 р. у листі М. С. Грушевського з Відня до його доброго приятеля, голови НТШ у Львові К. Студинського йдеться про визрівання задуму повернутися в Україну, що пов'язувалося зокрема й з різким погіршенням умов еміграційного побуту: "Опинилися ми наче на роздорожу. Кликали до Київ, кликали до Праги, нічого певного ні там, ні тут, а тут заходить осінь, кінчиться контракт нашого літнього мешкання, треба робити контракт на зиму – і платити згори [...]. Обставини життя теж стають не лекші, а тяжші. Відень приходить до передвоєнних часів і почуває себе щасливим, дивлячись на клопоти і нужду Німеччини [...], але жити в нім нам, "бувшим Австріякам", стає все тяжше, трактують все менш прихильно; "бідна Австрія" починає себе чути "пещеною Австрією" і забувати власну біду, стає менш ласкавою до всіх пасербів долі і політики. Якраз змінюється управа Унів[ерситетської] біблі[отеки] і мені приходить

без кінця просити і кланятись, щоб дістати деякі з старих привілеїв та не переводили на становище звичайного чужинця, котре б зовсім унеможливило мені наукову роботу”⁵³.

Отже, педалювання Н. Суровцовою проблеми неповноцінності наукової праці в еміграції, принаймні з історичної україністики, внаслідок гострого дефіциту архівно-літературних матеріалів та інших неприхильних обставин, вочевидь ґрунтувалося не лише на власному досвіді авторки, початкуючого історика, а й досвіді старших, досвідченіших колег. Відтак у статті “Чужими манівцями” висловлювався скепсис щодо продуктивності культурницької праці в еміграції й пропонувалася альтернатива – докладання зусиль на роботі в Україні: “А там вдома – брак людей. Робота чекає. Авдиторії повні студентства, що прагне науки. Чи порожні залі закордонних українських наукових закладів з парою десятків студентів не нагадують про інший світ, про справжню школу? І чому має далі животіти квота рослина, замість бути пишною квіткою під своїм небом?”⁵⁴

Великі сумніви мала Надія Віталіївна й щодо перспектив політичної акції вітчизняної еліти за кордоном. Зокрема, на її думку, за доби Визвольних змагань 1917–1921 рр. й національно-культурне будівництво національними урядами здійснювалося непослідовно, нерішуче, розв’язання стратегічних завдань українізації відбувалося спокволу й доволі часто відкладалося “на завтра”. Натомість позиція стороннього спостерігача й професійного критика більшовицької політики в Україні, зокрема й насамперед проголошеного 1923 р. “українізаційного” курсу КП(б)У, на її переконання, маргіналізувало політичну еміграцію й прирікало її на перспективу втратити ґрунт під ногами, відчуття рідної землі, а відтак й забуття у перспективі: “Ну а тепер, ми, “сіль землі” – ми пішли геть із краю. Там лишилися “чужі”. І вони, ці “чужі”, роблять наше діло. Закордон дає коментарі – то праця нещира, змушена, лиха, невдала, це підступ, провокація.

Хай. Але школи українські? Але в пресі чорним по білому стоять українські літери? Але відбуваються постійно курси українознавства? Але ж навіть на пашпорті людей, що приїздять звідти – написи такі наші? [...] Хто скаже, що ми зробили більше? Ми ж “справжні”, ми – “сіль”!

А то ж роблять “чужі, вороги, перекінчики”, бо ми – опозиція, бо ми – еміграція.

То ж чи вправі ми їм закинути, що зробили мало – коли навіть того ще ніколи не осягли “наші уряди” [...]”⁵⁵.

Логічним завершенням цієї статті, що її лейтмотив становило гасло – “Додому!”, була кінцівка: “Упало все. Завалилось. Де ж тепер? Чого більше шукаємо?

З ким ще? – З Францією, з Лігою Націй – жебрати нової “самостійности”.

Не від страху загинути фізично – для того існує чейже всесильний доляр за океаном, – а зі страху загубити чужими манівцями в довгих безрадистих сірих роках наш шлях, єдиний шлях – працю вдома...”⁵⁶

Виразне акцентування теми сумнівів у зробленому за часів національних урядів й гіперкритичне ставлення до досвіду 1917–1921 рр. було прикметним не лише для Н. Суровцової, а й багатьох її співвітчизників, що опинилися за кордоном. Це вміло використовувала більшовицька адміністрація у своїй зовнішній політиці та внутрішній пропаганді. Однак у Н. Суровцової “новогромадівської” доби й відповідно у її публіцистиці першої половини 1920-х рр. відсутнє розуміння того незаперечного факту, що “національний неп” 1923 р., започаткований рішеннями XII з’їзду РКП(б), був силуваною поступкою Кремля “українській стихії”, тобто тому самому контроверсійному, іноді недолюбому, а все ж таки конструктивному досвіду державного будівництва часів Української Центральної Ради, УНР, Української Держави... Гранично чітко артикулював цю тезу Д. Донцов, згадуючи “зі скреготом зубів октройовану

Совітами “українізацію” – безперечну уступку українській “контрреволюції” ...”⁵⁷.

Найбільш невдалою, на наш погляд, з так званого “новогромадівського триптиха” Надії Віталіївни, є її публікація “Кінець ілюзій”⁵⁸. Невиразна назва по суті камуфлювала гострий політичний фейлетон, що його вістря спрямовувалося проти “політичної й релігійно-католицької акції на Сході” й персонально проти глави Української Греко-католицької Церкви митрополита Андрея Шептицького. Розмитість заголовка вочевидь була вимушеною – у тому ж виданні (1923. – Ч. 3/4) – статті Н. Суровцової передувал матеріал Осипа Сидоровича з невибагливо-прямолинійною назвою – “Митрополит Шептицький”⁵⁹.

О. Сидорович, що його надзавданням була деглорифікація глави УГКЦ, стверджував, апелюючи до французького історичного досвіду й відомих кардиналів-державників: “Таким Рішеліє ані Мазареном наш митрополит Шептицький, очевидно, не був, ані не є. Бо для нього був і є “категоричним імперативом” в його усій дотеперішній діяльності інтерес “святої римської курії” та його помосту на православний Схід – “греко-католицької унії”. В його душі переважала все одна нотка, нотка церковного ієрарха і ідеолога римо-католицького імперіялізму, якого він став ревним прихильником та пророком. Його ідея: – сполучення обох церков під омофором одного пастиря! – все інше – це тільки средства до досягнення “великої” цілі”⁶⁰.

Й завершувалася публікація О. Сидоровича повчально-прямолинійними сентенціями: “Бо ніщо інше не вводить собою також митрополит гр. Шептицький із своїм церковним посланництвом із гори св. Юра в наше національне життя, як тільки *національний роздор та клерикальну дурійку* у людей, що вірять у провід св. Юра та єдиноспасаємість уніяцької церкви для українського народу.

Українські маси мусять добре засвоїти собі це, що ми саме сказали про митрополита Шептицького та його “історичну” роль, щоб не ходили між них “волци в овечій шкурі”. А пропагаторам унії нехай скажуть словами славного Івана Вишенського з його “Писанія к утекшим от православное віри єпископом”: “Не надійтеся нині, не надійтеся завтра, не надійтеся позавтрію, в прийдущєє время і в віки віков! Амінь”⁶¹ (виділення у тексті – О. Сидоровича).

Властиво, у подібному ж ключі написана й стаття “Кінець ілюзій” Н. Суровцової, що починається з запевнення у... неактуальності теми цієї публікації: “Тепер властиво, коли на Україні міцною рукою держиться українська робітничка влада, коли на перший замах проти неї полетється море червоної крові її червоних оборонців – наша тема є тільки відгуком старого, далекого, безповоротно минулого. Наче віки відділяють нас від часів, коли психологічно можна було рахуватися з чинниками, про які хочемо тут згадати – вони разом із своїми політичними діячами на віки зійшли з арени життя й не вернуться на неї вже ніколи. Однак, прощаючись на все з минулим в ім’я ясних провідних ідеалів сучасного, треба, щоб українське суспільство позбулося колишніх ілюзій, знало, з чим воно прощається, і здало собі справу, чим було те патріотичне, національне минуле і якими мотивами кермувалися герої того минулого”⁶².

Невдячне завдання (замовлення?) позбавлення вищезгаданих ілюзій Надія Віталіївна бралася розв’язувати шляхом демаскування конспіративного боку національно-патріотичного минулого, використовуючи власні фахові знання історика й непересічні здібності вибіркового цитування (майже) автентичних документів невідомого походження (у стислому редакційному вступі до статті висловлювалася подяка С. П. Шелухиніві (1864–1938), “який дозволив покористуватись своїми матеріалами”): “Документальний матеріал цієї діяльності дуже багатий, однак він належить вже хіба до монографічних розвідок майбутнього історика наших бурхливих часів, часів грандіозних плянів, авантур нашої переходової епохи, на межі котрої вмерли останні витвори політики попередніх століть. Нашою ціллю є кинути побіжно оком

на кілька пожовклих паперців, свідків “визвольних” змагань “провідників” українського руху й показати це “*testimonium paupertatis*” (свідectво бідності. – *Авт.*) широкому загалові”⁶³. Об’єктами критики були обрані австрійський архієпископ, ерцгерцог Вільгельм фон Габсбург-Льотрінген (Василь Вишиваний; 1895–1948), граф Михайло Тишкевич (1857–1930), митрополит Андрей Шептицький (1865–1944).

Іманентне Надії Віталіївни, як і значній кількості учасників Українських визвольних змагань 1917–1921 рр., відчуття гіркоти від поразки Української революції й зрозуміле розчарування дотогочасними національними лідерами (відома логіка – “погані політики, тому що програли”), поєднувалося у статті з нав’язаною їй завдяки перманентним контактам з дипломатами підсоветської УССР російською імперською ідеєю (у її тоталітарній більшовицькій версії) – мовляв, українці, якщо й не можна заперечувати наявності у них власної історії, то ця їхня минувшина – невіражна й сіра, у ній бракує справжніх героїв, наявні ж лідери – недолугі, зрадники, перекинчики, невдахи, історична дрібнота etc. Особливо це мало стосуватися керівників (вождів політичних і духовних) незавершеної Української революції...

Як вже зазначалося вище, у центрі уваги статті “Кінець ілюзій” перебувала постать глави УГКЦ. Саме тому, за законами жанру, він “демаскувався” наприкінці: “Але ось третя маєстатична постать – національного героя, мученика за Україну – галицького митрополита. Українське суспільство звикло уважати гр. Шептицького, особливо ж над Дніпром, за діяча української визвольної ідеї. Стипендії, музеї, вся зовнішня пишність утворили йому здавна популярність між українцями. Діяльність митрополита уважалась патріотичною, як така не підлягала критиці й усяка спроба ближчої аналізи згори відпадала”⁶⁴.

Молода публіцистка прагнула за будь-яку ціну деглорифікувати митрополита, з’ясувавши читачам його “справжнє обличчя” й, мовляв, життєву мету: “Однак не українська справа, яка утворила йому таку популярність і славу, кермувала гр. Шептицьким у його діяльності. Послушне знаряддя Ватикану, він одержимий середньовічним пляном покатоличення Сходу, тому присвячує весь свій досвід, таланти і все довіря, яким він користався у українській людині, мудро утворивши ілюзію діяча національного руху. Уповноваження для цієї акції він має наперед від папи Пія Х. Політична орієнтація гр. Шептицького базується на Австрії, фортеці католицизму, опорі папського престолу. Звідси плян сепарації України від Росії, віддання її під владу Австрії. Коли війна скінчилась тим, що германське й австрійське військо зайняло Україну, Шептицький розвинув найбільше свою акцію. Він, оборонець української незалежності в часі, як уся Україна тремтіла від політичних авантур, він, політичний діяч, на котрого покладалось стільки надій, у засліпленні фанатика лише й думає про свою релігійну місію. Він надіється використати національний рух для своїх плянів і спекулює на свій маєстат героя-мученика українства”⁶⁵.

Як і належало закордонному оборонцеві “Країни Советів”, Н. Суровцова категорично відкидала будь-які спроби поширення католицизму східного обряду на Наддніпрянську Україну – “канонічну територію” панування московського православ’я (офіційно одержавленого в СРСР 1943 р.) й російської більшовицької тоталітарної секти: “Запізно тепер для унії, запізно для намісника самого Христа й його заступника. Не перейти католицтву кордону Збруча – й коли незабаром цей кордон впаде, упаде разом з ним і унія – та повстане одна релігія – Трудової Соборної України!”⁶⁶

У “Щоденнику” В. Винниченка наявний запис від 21 грудня 1923 р., в якому відомий літератор і політик розмірковував над проблемою вітчизняного советофільства – “зміновіхвіства”, шукаючи у черговий раз відповіді на болюче для української політичної еміграції питання – “Що робити?": “Картка від Шаповала. Пише про розвиток “сменовехвіства” серед української еміграції. Чується сум в його словах. Але, на мою думку, нормальне і навіть здорове явище *в масі*, в стихії, а не в його ідеологах.

Ідеологи-вербовщики – платні, продажні, готові вихвалити все, не скуплячись на вирази, – бо за це мають платню, фах їхній такий. Маса ж шукає виходу й рятунку від фізичної й духовної загибелі. Ясно, що треба їхати *до себе*, додому, не зважаючи на те, що ту “дому” захоплено ворожими силами. А коли ці сили дають щілинки, дають маленький притулок, то тим краще. І ідеологія вербовщиків знаходить відгомін. Не журитись треба з цього явища, а зрозуміти і до певної міри дати йому свій напрям. Насамперед з нашого боку дати масі виправдання, щоб осудом не пхнути її в обійми противника”⁶⁷ (виділення у тексті – В. Винниченка).

Провідний теоретик українського націоналізму Дмитро Донцов, підшуковуючи український відповідник російській “сменовеховщине”, назвав це явище “перекинчицтвом”. “Що таке “сменовеховщина”? – запитував редактор “Літературно-наукового вістника”, пропонуючи власне тлумачення цієї політичної течії. – Се новий курс, ідеологія бувших сторонників царату, яка проповідує тепер погодженне з совітським ладом. До них належить цілий ряд знаних російських імен, як проф. Устрялов і Гредескул; вони видають свій орган у Парижі і видали недавно збірник, що узасаднював їх нове “вірую” (обидва під назвою: “Смена вех” – себто зміна дороговказів) [...]. Підставою їх перекинчицтва є: втома довгою боротьбою, моральна невитривалість і брак сталих переконань у російській інтелігенції та – подив перед імперіялізмом совітів, що в своїй закордонній і національній політиці пішли слідами царату. Говориться також і про “преодоленіє” большевизма “изнутри”, яке ніби мають на меті “сменовеховці”, але се лише фрази, якими хочеться приглушити голос совісті”⁶⁸.

Занепокоєння редактора “ЛНВ” викликало поширення пошесті “сменовеховщини” й на середовище вітчизняної еміграції. “Як се не дивно, – наголошував Д. Донцов, – але в останні часи ся гангрена перекинулася й до нашої еміграції (а по часті й до краю). Моральне підложе обох споріднених течій – було одне й те саме, але ріжнилися вони між собою тим, що москалі ставляли хрест над одним російським режимом, щоби служити другому в ім’я російського патріотизму, – а українці звивали синьо-жовту хоругву, щоби служити Росії. В ім’я чого – не знати”⁶⁹.

У пізнішій статті “Перед поворотом” (1924) Д. Донцов гостро критично й навіть зневажливо оцінював ідеологію так званих “радянців” як капітуляцію перед окупаційним московським режимом в Україні та його квазіінтернаціональною ідеологією: “Нікого не поборюючи і нічого не здобуваючи, свою віру позичили “радянці” в Рикапі (рос. ком. партії), пристосовуючи її як уміли до малоросійського домашнього вжитку. Тримаяться на поверхні лише повною яловістю політичного і літературного УНРівського українофільства, цензурою та хвилевим політичним упадком Києва [...]. Тепер вони всі в літературі. Поділяються на дві групи. Одна – се звихнені інтелекти, часом дуже сильні, які безнадійно стараються погодити своє вивчене “знаю” зі стихійно-національним, але кволим “хочу” [...], які ніяк не можуть серцем відчутти прийнятого головою російсько-большевицького “сьогодня” [...]. Се ті, які в менших розмірах переживають трагедію Гоголя, що так неfortunно стремів з’єднати свій національний патос із чужою й холодною ідеєю півночі. Сі постати завше збуджуватимуть наше співчуття і не про одного з них сперечатимуться нащадки: чи він був “наш”, чи “їх”?”⁷⁰.

Але цієї контроверсійної еліти лише жменька й вона не може задавати тон новій ідеології, наголошував Д. Донцов. Діставалося у публікації й Н. Суровцовій, яка, на переконання редактора “ЛНВ” (до речі, особисто з нею знайомого), перебувала у більшій групі “радянців”, а саме: “Сеї тон надають інші... Се переважно ті, про яких ніхто ще вчора не знав, або ті, що, як “дами” з Монте Карльо, завше є при боці того, хто виграє. Се Голубовичі, Порші, Піддубні, Лизанівські, Кобзи, Вітики, Меленевські, Остапенки, Суровцеві, й Храпки, Романовичі, – налогові перекинчики, дальше – пара живих трупів, уратованих від катастрофи українофільського

ковчега, яких толерується за “щире каяття” (коли се “політики”), або за партацьку тенденційність (коли се “письменники”), та один чи два Валенроди, які лиш тому не тікають, що двері їм усі замкнено – ось і все! Такі є лицарі “нової” ідеології на Україні. Се не творча ідеологія, але ідеологія капітуляції. Ті, що дозволили їм існувати, толерують їх творчість, але – в межах “домашнього обихода”. В пресі їм дозволяється лиш займатися красним письменством, поза тим – подавати “верноподданейшіє адреси” і друкувати в “своїх” органах енцикліки кремлівського папи і коментарі до них московських схолястиків”⁷¹ (виділення наше. – Авт.).

Попри усю гостроту оцінок Д. Донцова, не можна не визнати, що його аргументація значною мірою була справедливою. Але все ж таки не стовідсотково.

Як вважають сучасні дослідники проблеми, “перекинчительство”, з одного боку, сприяло консолідації більшовицького режиму, прискорювало його часотворення й впливало на формування советської ментальності, а отже, віддаляло укрainців від реалізації головної мети – становлення власної незалежної держави й політичної самореалізації українства. З іншого ж – ті українці, хто повертався або переїздив у підсоветську Україну, скріплювали засади (хоча й не такої, що про неї мріяли) держави, твореної більшовиками. Своєю самовідданою працею на культурно-освітній та науковій ниві (політична царина була табуованою для поворотців) вони все ж розширили український сегмент у підсоветському просторі й змусили комуністичну владу рахуватися з ним⁷².

Окрема сторінка, що заслуговує пильної/пильнішої уваги істориків – використання більшовицьким режимом політичного “советофільства” та його іпостасі – “зміновіхівства” (що до них, вочевидь, належала Н. Суровцова) для розкладу української політичної еміграції першої половини 1920-х рр., а також участь таких поінформованих “поворотців”, як С. Вітик, Х. Приступа, Н. Суровцова та інші, у формуванні специфічної бази даних на вітчизняних політичних, культурно-освітніх діячів, митців у Центрально-Східній та Західній Європі. Зрозуміло, що, попри офіційне (про людське око) виправдання такого “замовлення” потребами повсякденної діяльності апарату НКЗС, реально такі списки й характеристики слугували насамперед специфічним інтересам ОГПУ/НКВД й вочевидь шкодили українству⁷³...

Надія Віталіївна так змальовувала цей сумний епізод власної харківської біографії, пригадуючи свою тодішню співпрацю з тим самим С. Вітиком: “Де саме там він працював, не знаю, але одну роботу, і то досить велику, ми з ним робили удвох. Цілком можливо, це заподіяло немало лиха українським діячам, але робили ми то обоє в щирім переконанні, що то потрібне і робиться на користь батьківщині і комуністичній справі. Я маю на думці картотеку міністерства закордонних справ (точніше, уповноваженого представництва його), картотеку українських діячів, що перебували за кордоном. Потреба даних про видатних емігрантів була велика, а відомості про них у Харкові були дуже вбогі. В представництві, крім мене, працювала лише одна людина, що більш-менш орієнтувалася в берлінській еміграції, але не можна було й рівняти його поінформованість до нашої. І от ми вдвох склали таку картотеку. Галицьку частину Вітик знав, певне, краще за мене, я – наддніпрянську”⁷⁴.

Мемуаристка зауважувала, що картотека складалася (передруковувалася) одразу у трьох примірниках: “З одного користало для інформації наше міністерство, другий був надісланий до Москви, третій віддали до харківського ДПУ (Державне політичне управління). Отака сумна історія мого останнього політичного співробітництва з Семеном Вітиком”⁷⁵.

Єдине, у чому можна погодитися з Надією Віталіївною, це у тому, що складалася вищезгадана картотека й справді “на користь комуністичній справі”. Одначе з інтересами її батьківщини ця брудна робота не мала нічого спільного й, навпаки, суперечила інтересам української справи. Замовники картотеки своїм звичаєм гідно

“віддячили” власним інформаторам. За самокритичною оцінкою Н. Суровцової: ““Яничари” таборів соціалістичного та національного, ми віддано працювали для своєї партії, батьківщини, комуністичної ідеї. Незабаром нас обох було знищено тими, в руки яких ми передали свою роботу, знищено, заставровано самих зрадниками, змішано з останнім брудом. Що ж до картотеки, то вона напевне придалася тим, хто так безоглядно нищив згодом комуністів і некомуністів України”⁷⁶.

На відміну від Семена Вітика, страченого 1937 р., Н. В. Суровцова не лише вижила, а й, пройшовши тюрми й табори російського тоталітарного режиму, використала цей “подарунок долі”, створивши непересічної вартості “Спогади”.

Інакше судилося одному з організаторів й чільних співробітників “Нової Громади” Антону Володиславовичу Крушельницькому (1878–1937), авторові кількох статей й ледь не одноосібно – цілого розділу “Критика й бібліографія” у цьому віденському советофільському виданні⁷⁷. Советофільство він сповідував й надалі, очолюючи вже у Львові (але так само на гроші квазіурядового Харкова) видання й редагування аналогів “Нової Громади” – часописів “Нові шляхи” (1929–1932) й “Критика” (1933).

Советофільство, а відтак й нехтування особистою безпекою, спричинило голосну катастрофу знаної галицької родини. Крушельницькі приїхали зі Львова в УССР, до Харкова, у 1931–1934 рр. З 2 листопада 1931 р. навчалася в аспірантурі Венерологічного інституту донька А. В. Крушельницького Володимира, лікар-дерматолог за фахом. Згодом вона працювала там же асистентом. У вересні 1932 р. разом з сестрою, яка провела відпустку у Львові, приїхав до Харкова Іван Крушельницький, котрий працював співробітником Всеукраїнської картинної галереї. 11 травня 1934 р. до підсоветської України прибули Антін Володиславович з дружиною, Богдан (з дружиною) і Остап Крушельницькі, а також донька Івана – Лариса (майбутня авторка мемуарів). Нарешті, у липні 1934 р. до Харкова приїхав Тарас Крушельницький з дружиною. А. В. Крушельницький поєднував письменництво з роботою у видавництві “Українська радянська енциклопедія”, Богдан був науковим співробітником у Науково-дослідному інституті тваринництва, Остап викладав німецьку мову в одному з харківських вузів.

Мотиви, що спонукали цю відому родину галицьких інтелігентів до переїзду в УССР, вочевидь полягали в їхньому політичному советофільстві та прагненні дістати роботу за фахом (що для українців з вищою освітою у II Річпосполитій було практично неможливо). Зрозуміло, що самий факт приїзду А. В. Крушельницького з родиною у підсоветську Україну 1934 р. свідчив про його необізнаність щодо масштабів трагедії, яка відбувалася тоді в УССР. Ці настрої патріарха сім’ї передає Л. Крушельницька: “Ну що ж, голод, – казав дідунь, – ми вже не один голод пережили, це ж не вічне...”⁷⁸. Що ж до репресій, чутки про які постійно доходили до Львова, то на думку спадав заспокійливий штамп тогочасної московської пропаганди: “У нас даремно не заарештовують”. До того ж, політична діяльність за кордоном на користь ССР і УССР, здавалось би, мала слугувати своєрідною “охоронною грамотою” під час перебування в Україні.

Вже після виїзду Крушельницьких, львівський щоденник “Діло” подав власний розлогий коментар, аналізуючи поголоски щодо ймовірної чергової советської амністії для емігрантів і підсумовуючи сумний досвід попередніх взаємин української еміграції та галичан-советофілів з комуністичною адміністрацією ССР/УССР: “Історія одної поворотної хвилі української еміграції на Радянську Україну і виїзд туди більшого числа галичан на постійні посади – це така наглядна лекція, що до неї не треба додавати ніяких аргументів. Знаємо десятки імен людей, що виїхали на Радянську Україну як захоплені новим режимом, у численних випадках як щиро переконані оборонці цього ладу, навіть завзяті комуністи. Знаємо, яка доля стрінула

радянського представника Лапчинського, за “панування” якого найсильніше розрослося на галицькому ґрунті радянофільство, знаємо, як скінчили Коссака, Тютюника, Букишованія, Добротворський – усі під стінкою. Про засланих на каторгу або замучених у чревичайці вже і не згадувати”.

Щоденник наголошував на безправному становищі пересічного підданого “Батьківщини трудящих”, а тим більше її “новонавернених” громадян, які прибували до ССРСР з-за кордону у пошуках праці чи через свої політичні симпатії: “Кожний громадянин Радянського Союзу може через ніч потрапити у контрреволюціонери, хоч би його поведінка льояльного, смиренного, мовчазного громадянина не змінилася в нічому. Вистачає донос, провокація, особисті порахунки з якимось партійником, поліцаєм, агентом. Атмосфера громадянського життя в європейських країнах і Рад. Союзі така ріжна у своїх найглибших основах, що людина, яка переїздить радянський кордон, бачить, що в’їхала у новий світ, де панують зовсім інші закони моралі, справедливості, чести [...]. Совітський громадянин це одно кільце у величезній машині, якою кермують фанатики. Його вражіння, пересвідчення, світогляд мають право існувати тільки в такій формі, яка дозволена урядом і корисна для нього. У комуністичному режимі нема місця на індивідуальну творчість, ані особисті переживання”.

Насамкінець стаття містила пораду з огляду на ймовірну советську амністію емігрантам: “Передовсім вертатися на Радянщину тим, які вже від літ на еміграції боронять совітського ладу [...]. Вони повинні би покористуватись першою нагодою [...] і почати працювати в краю, до якого заохочують інших. Це один із найкращих способів перевірити свої погляди і з них – вилікуватися. Гадаємо, що, якби ніні, проголосивши амністію, радянський уряд відчинив одночасно кордони для своїх громадян і сказав одніське слово “емігруйте!”, то перші виїхали би звідти ті, що вже роками каються, чому покинули зігнулу Європу”⁷⁹.

Виїзд родини Крушельницьких до УССРСР мав стати верифікацією їхніх советофільських переконань. Бодай часткове зцілення від власного советофільства коштувало цим галицьким інтелектуалам вочевидь надто дорого – їхнього життя...

Як вже зазначалося вище, Надія Віталіївна Суровцова у своїх мемуарах неодноразово, бодай фрагментарно, поверталася до теми свого “новогромадівського” минулого з очевидним прагненням поквитатися з ним. Виразний осуд цієї сторінки власної біографії бачимо й у її самохарактеристиці як “яничарки” українського національного табору – стосовно періоду 1923–1927 рр. (до арешту).

Бажанням спокутувати власний гріх перед постаттю й пам’яттю митрополита А. Шептицького, насамперед за статтю 1924 р. “Кінець ілюзій”, просякнута маловідома мемуарна стаття Н. В. Суровцової “Їх Ексцеленція” (“Митрополит Шептицький”), що її рукопис був підготовлений наприкінці життя літераторки – у березні 1983 р. – й опублікований вже після її смерті, з кон’юнктурним редагуванням тексту⁸⁰. Тому при цитуванні її віддаємо перевагу машинописному оригіналу, який зберігається у фонді Н. В. Суровцової у Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України (ЦДАМЛМ України).

“Мало не сто літ тому минуло, як я почула вперше за митрополита української греко-католицької церкви, графа Андрея Шептицького. Я бачила його фото: прекрасне обличчя, величню постать [...]. Ані снилося мені, що доля судила мені побачити його зблизька, ба, пізнати особисто [...]. Як не дивно, перша дія відбувалася у бувшому Петербурзі [...]. За часів першої імперіалістичної війни, коли російське царське військо окупувало Галичину і Львів, митрополита за його патріотичну поведінку, та й взагалі, мабуть, за саму “фірму”, було вивезено в Московщину до якогось кляштору і там інтерновано [...], – так розпочинався спомин Надії Віталіївни, у змальований нею час діяльної учасниці петербурзької української студентської

громади. – Коли сталася революція, інтерновані мали повертатися на свою батьківщину [...]. Українську колонію в Петрограді зацікавила доля митрополита. Старше громадянство вживало якихось своїх заходів, щоби його зустріч (він мав повертатися через Петербург) відбулася якнайурочистіше, і здобуло дозвіл зустрічати його в царських покоях. А ми, студентство, мали в цьому також брати участь. Мене та Микола Чечеля (пізніше секретаря Центральної Ради), тодішніх членів земляцтв, гуртків легальних та нелегальних, делегували брати в цьому участь”⁸¹.

І далі мемуаристка подавала враження від першої зустрічі з митрополитом: “Поїзд приходив ранком. Ми стояли на пероні. Я – з маленьким букетом весняних квітів, куплених за студентські копійки. Вагон надійшов повільно. І нарешті я побачила величню постать Шептицького. Коли він ступив на східці, я кинула йому під ноги оті квіточки. Люди на пероні звернули на нас увагу [...]”.

Невдовзі відбулася й друга зустріч – під час урочистого концерта української громади Петербурга на честь звільненого: “Вирішили оформити це як найкраще. Була весна, початок березня; з квітами, розуміється, на півночі було туго, але ми все ж таки їх роздобули. Зо мною брало участь дванадцять дівчат. Вони були всі в білих сукнях і стояли вздовж мармурових сходів, якими мав іти до салі митрополит. Коли Шептицький наблизився, я кинула йому під ноги квіти, те саме мали зробити і решта дівчат, коли він піде вгору. Але тут сталася несподіванка – митрополит простягнув мені руку. Складна ситуація... Адаже я студентка, атеїстка (розуміється), а руку треба було поцілувати... З другого боку, митрополита я мало не обожнювала... що ж робити? І раптом мене “осінило” – я міцно стиснула простягнену руку. Шептицький усміхнувся. Мабуть, йому такого ще не трапилося ніколи. І всім дівчатам, що кидали йому під ноги квіти, він потискав по-товариськи реченята”⁸².

Студентство, з свого боку, мріяло якось вшанувати Шептицького і запросило його на свою вечірку-чай. Він не відмовився. Як згадувала Н. Суровцова: “Я сиділа поруч митрополита, а далі Чечель, Андрієвський, Пилипчук, Струтинські, усі наші, по-сучасному кажучи, активісти були присутні. Вечір минув дуже погідно. А під кінець митрополит звернувся до мене і сказав, що тепер моя черга відвідати його у Львові. Я променіла від гордоців і свято прирекла це зробити [...]. А тут буяло життя... [...]. Вже створився Генеральний Секретаріат, Селянська спілка, далі – Центральної Рада [...]. Промайнув Скоропадський, повстання, прийшла Директорія, Винниченко, Петлюра... Закрутив і мене вихор – весь час перебувала в міністерстві закордонних справ. А коли після Берестейського миру виїхала наша делегація до Версалю, то я ввійшла в склад апарату, бо вже закінчила консульську академію і мала право на дипломатичну роботу. До Версалю я так і не дісталась, але опинилася пізніше у Відні. Там уся наша громада ревно вчилася [...], всі ми чогось вчилися, а одночасно і, мабуть, в основному, займалися політичними справами”⁸³.

Одного разу, під час відвідин Посольства УНР у Відні, мемуаристка знову зустріла митрополита Шептицького: “Він виходив з кабінету посла, з якимсь іншим, очевидно, духовною особою. Пізнав мене одразу, усміхнувся дуже привітно і чомусь познайомив мене із своїм супутником. Виявилось, що це був папський нунцій у Варшаві, кардинал Дженокі.

Через кілька днів я почула, що в церкві св. Варвари (греко-католицька, у Відні) має відбутися Служба Божа при участі митрополита [...]. Маленька, охайна церковця. Людей було обмаль. Стала в куточку і придивлялася. Власне – прислухалася. Я не надто сентиментальна, особливо за молодих років. Але тут була потрясаюча річ: я почула, як людина розмовляла з Богом. Саме – розмовляла. Не було відомих мені завивань православного клеру, просто я побачила постать неймовірно гарного чоловіка, що не молився, а власне розмовляв з Богом. Колись я знала напам’ять “Мойсея” Франка. Так, ото саме, мабуть, той Мойсей розмовляв з Богом. Аж мороз по

шкірі йшов... Ніби – атеїстка, колишня студентка, змалку байдужа до релігії. Але тут відчувалося, ніби присутній Бог, і він, оцей чоловік, розмовляє з Ним. Отакої!

... З того часу минуло чимало років. Скільки й чого тільки не забулося. А того присмерку у маленькій святій Варварі й українського велетня-пророка я не зможу вже забути до самого скону”⁸⁴.

Обіцянку митрополиту А. Шептицькому відвідати його у Львові, що її Надія Суровцова дала навесні далекого 1917 р., вона спромоглася виконати лише наприкінці 1950-х років – майже через 40 років, оскільки, як згадувала вона: “Ну а потім все пішло вже шкереберть. Не про це зараз мова. Суттєво тільки те, що тридцять років мого життя було еліміновано з дійсності. Проте чудеса бувають. І смерть Сталіна повернула мене на Україну. Власне не мене вже, а жалюгідні рештки; проте я знову опинилася вдома і навіть намагалася працювати, ясно, вже на “громадських засадах” в уманському краєзнавчому музеї. Туди приїхали львівські науковці. По оглядинах я запросила їх до себе і запитала, чи бачили вони Софіївку. Виявилось, що ні, та й мусять повертатися додому через те, що грошовий переказ затримався і нема як жити далі. Я переконала їх, що парк треба відвідати, а перебути можна у мене. Ледве погодилися під умовою, що приїду до них “відвідати та відсипати свою гостинність” “. Невдовзі відбувся й візит у відповідь до Львова: “З вікна моєї кімнати було видно собор св. Юра. Треба ж такого! Щоранку, прокидаючись, я бачила його і згадувала, що мушу виконати свою обіцянку і відвідати бодай тепер, після смерті, бодай могилу, Ексцеленції [...]. От і відвідала Ексцеленцію. Сповнила обіцянку, дану понад сорок літ тому. Але сповнила”⁸⁵.

Вочевидь у цій мемуарній замальовці набагато більше життєвої автентики, реальної історії особистого знайомства Н. В. Суровцової з митрополитом А. Шептицьким та її правдивого ставлення до глави УГКЦ, аніж у вищезгаданій заангажованій статті “Кінець ілюзій” у советофільській “Новій Громаді” 1924 р. Власне, у цьому, написаному “у шухляду”, мемуарному есе 1983 р. притлумлено перекреслювалися (вочевидь – вкотре!) колишні советофільські ілюзії Надії Віталіївни Суровцової та її незугарні спроби антиуніатської публіцистики першої половини 1920-х років... До речі, в особистому архіві мемуаристки, що його вона збирала/відновлювала наприкінці 1950-х років, після повернення з заслання, зберігалися не лише машинописні копії, а й окремі сторінки з віденського часопису з її вищезгаданим “новогромадівським триптихом”⁸⁶.

¹ Р. М. Советофільство (радянофільство) // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. – Париж; Нью-Йорк, 1976. – Т. 8. – С. 2930.

² Див., напр.: *Троцинський В. П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994. – С. 38–43; *Рубльов О. С.* Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) // Укр. іст. журн. – 1996. – № 5. – С. 50–71; № 6. – С. 3–16; *Рубльов О. С.* Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського // Укр. іст. журн. – 1997. – № 4. – С. 103–117; *Піскун В.* Зміновіхівство як засіб формування більшовицько-радянського типу людини // Антропоцентризм і віталізм: сучасний синтез: Монографія. – Луцьк, 2000. – С. 244–252; *Піскун В.* Історичні засади українського “зміновіхівства”: проблема термінології та змісту // Історія української науки на межі тисячоліть: 36. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – К., 2001. – Вип. 6. – С. 132–139; *Сфіменко Г. Г.* Зміновіхівство // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К., 2005. – Т. 3. – С. 367–368; *Піскун В.* Політичний вибір української еміграції (20-і роки XX ст.) / Укр. іст. т-во; Київ. нац. ун-т

- ім. Т. Шевченка, Центр українознавства; Сер. "Історичні монографії", т. 5. – К.; Нью-Йорк, 2006. – С. 464–518; та ін.
- ³ Трошинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – С. 38–39.
- ⁴ Сфіменко Г. Г. Зміновіхівство // Енциклопедія історії України: В 5 т. – Т. 3. – С. 368.
- ⁵ Трошинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі... – С. 40–41.
- ⁶ Про неї докладніше див.: Падун-Лук'янова Л. Слово про Надію Суровцову // Березіль. – 1992. – № 3/4. – С. 144–147; Дашкевич Я. Надія Суровцова: Нотатки з нотаток // Суровцова Н. Спогади / Упоряд. Л. Лук'янова. – К., 1996. – С. 366–374; Піскун В. Що в імені твоїм? – Надія?!: Надія Суровцова // Українки в історії / За заг. ред. В. Борисенко. – К., 2004. – С. 157–162; Синицький П. Е. Надія Віталіївна Суровцова (1896–1985): життєпис творчої особистості у контексті новітньої вітчизняної історіографії // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України; Головна редкол. наук.-док. серії книг "Реабілітовані історією"; Редкол.: П. Т. Тронько (голов. ред.) та ін. – К., 2005. – Вип. 30. – С. 278–295; Його ж. "Спогади" Надії Суровцової (1896–1985) як джерело з історії Центрально-Східної Європи 1920-х років // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. ст. / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. – К., 2006. – Вип. XI. – С. 307–322; Його ж. "Справа Суровцової – Петренка" 1927–1928 рр.: опрацювання моделей масових репресій проти вітчизняної інтелігенції кінця 1920-х – початку 1930-х рр. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: П. Т. Тронько (голов. ред.) та ін. – К., 2006. – Вип. 33. – С. 166–185; та ін.
- ⁷ Піскун В. Що в імені твоїм? – Надія?!: Надія Суровцова. // Українки в історії / За заг. ред. В. Борисенко. – К., 2004. – С. 158.
- ⁸ Липинський В. Твори. Архів. Студії / Заг. ред. Є. Зиблікевич і Є. Пизюр; Східноєвроп. дослід. ін-т ім. В. К. Липинського. – Філадельфія, 1973. – *Архів. Т. 6: Листи Д. Дорошенка до В. Липинського* / Ред. І. Коровицький. – С. 26.
- ⁹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 7476, арк. 5; *Ukrainische Volksmärchen. Übertragen und erzählt von Lotte Heller und Nad. Surowzowa. Illustriert von Jury Wowk.* – Wien: Rikola Verlag, 1921. – 90 S.
- ¹⁰ Винниченко В. Щоденник / Ред. Г. Костюк. – Едмонтон; Нью-Йорк: Канадський ін-т укр. студій, 1983. – Т. 2 (1921–1925) / Упорядкув. О. Мотиля. – С. 139.
- ¹¹ Падун-Лук'янова Л. Слово про Надію Суровцову // Березіль. – 1992. – № 3/4. – С. 144.
- ¹² Докладніше про нього див.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки XX ст.). – К., 1994. – С. 104, 115, 134, 136–139, 251–252, 288, 316–317, 340; Жерноклеєв О., Райківський І. Семен Вітик // *Україна: культура на спадщина, національна свідомість, державність* / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Редкол.: Я. Ісаєвич (голова) та ін. – Л., 2000. – Вип. 6: *Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції.* – С. 184–188; Рубльов О. С. Вітик Семен Гнатович // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К., 2003. – Т. 1. – С. 579–580; Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К., 2004. – С. 108, 194–195, 355, 392–393, 429, 458, 461, 478, 551, 555, 587.
- ¹³ Суровцова Н. Спогади / Упоряд. Л. Лук'янова. – К., 1996. – С. 118.
- ¹⁴ Там само. – С. 138–139.
- ¹⁵ Там само. – С. 145.
- ¹⁶ Там само. – С. 150.
- ¹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 13, арк. 7.
- ¹⁸ Там само, оп. 20, спр. 428, арк. 1.
- ¹⁹ *Політична історія України. XX століття: У 6 т.* / НАН України. Ін-т політ. і етнонац. досліджень; Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2003. – Т. 5: *Українці за межами УРСР (1918–1940); Керівник тому В. П. Трошинський.* – С. 223–224.
- ²⁰ Винниченко В. Єдиний революційно-демократичний національний фронт // *Нова Україна*, – 1923. – Ч. 1/2. – Січень–лютий. – С. 56–71.
- ²¹ Винниченко В. Єдиний революційно-демократичний національний фронт. – С. 63, 67.
- ²² Вітик С. Україна і світові події // *Нова Громада*. – 1923. – 1 лип. – Ч. 1. – С. 15.
- ²³ Там само. – С. 15–16.

- 24 Там само. – С. 16.
- 25 Там само.
- 26 Див., напр.: *Комаренко Т.* “Теорія боротьби двох культур” і шляхи розв’язання національного питання в Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К., 1994. – Вип. 3. – С. 84–90.
- 27 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 28, арк. 119 зв.
- 28 Суровцова Н. Спогади. – С. 143.
- 29 Листування Михайла Грушевського / Укр. іст. т-во; Ін-т літ-ри ім. Т. Г. Шевченка НАН України; ЦДІА України у м. Києві; Серія “Епістолярні джерела грушевськознавства”; Упоряд. Г. Бурлака, Н. Лисенко; Ред. Л. Винар. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто: УІТ, 2006. – Т. III. – С. 626 (коментар).
- 30 Листування Михайла Грушевського. – Т. III. – С. 440.
- 31 Там само. – С. 441.
- 32 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 23.
- 33 ЦДАВО України, ф. 3563, оп. 1, спр. 151, арк. 70.
- 34 Див.: *Пилипенко С.* Библиография: Украинские “поворотовцы” // Знамя коммунизма. – 1923. – № 7/8. – С. 136–137; *Харченко А.* До дому! // Нова Громада. – 1923. – 1 лип. – Ч. 1. – С. 18; *Меленевський М.* (Іван Гилька). Куди йти? // Нова Громада. – 1923. – 1 лип. – Ч. 1. – С. 39.
- 35 *Пилипенко С.* Библиография: Украинские “поворотовцы”. – С. 138; *Витик С.* Україна і світові події // Нова Громада. – 1923. – 1 лип. – Ч. 1. – С. 6.
- 36 *Пилипенко С.* Библиография: Украинские “поворотовцы”. – С. 138.
- 37 Листування Михайла Грушевського / Укр. іст. т-во; Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка НАН України; Сер. “Епістолярні джерела грушевськознавства”; Упоряд. Г. Бурлака; Ред. Л. Винар. – К.; Нью-Йорк; Париж; Л.; Торонто: УІТ, 1997. – Т. I. – С. 253.
- 38 Суровцова Н. Спогади. – С. 118.
- 39 Див.: *Суровцова Н.* Ми й вони // Нова Громада. – 1923. – Ч. 2. – Серпень. – С. 24–28; *Її ж.* Чужими манівцями // Нова Громада. – 1923. – Ч. 3/4. – Жовтень – листопад. – С. 101–104; *Її ж.* Кінець ілюзій // Нова Громада. – 1924. – Ч. 1. – Січень. – С. 15–20.
- 40 Суровцова Н. Спогади. – С. 118.
- 41 Суровцова Н. Ми й вони // Нова Громада. – 1923. – Ч. 2. – С. 25–26.
- 42 Там само. – С. 26.
- 43 Там само. – С. 27.
- 44 Там само. – С. 27–28.
- 45 Там само. – С. 28.
- 46 Суровцова Н. Чужими манівцями // Нова Громада. – 1923. – Ч. 3/4. – Жовтень – листопад. – С. 101.
- 47 Там само.
- 48 Там само.
- 49 ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 7476, арк. 2 зв.
- 50 *Стахів М.* Чому М. Грушевський повернувся в 1924 р. до Києва: Жмут фактів і уривок із спогадів // Михайло Грушевський: У 110 роковини народження (1866–1976) / Записки НТШ. Т. 197. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1978. – С. 131, 135.
- 51 Див.: *Рубльов О. С.* Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) // Укр. іст. журн. – 1996. – № 5. – С. 64 (прим. 3).
- 52 *З епістолярної спадщини Д. І. Дорошенка: Листи Д. І. Дорошенка до М. М. Грінченка 1923–1926 рр.* / Публ. Ю. А. Пінчука та Л. В. Гриневич // Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 223, 241–242.
- 53 *У півстолітніх змаганнях: Вибр. листи до Кирила Студинського (1891–1941)* / Упоряд. О. В. Гайова, У. Я. Єдлиньська, Г. І. Сварник. – К., 1993. – С. 398.
- 54 Суровцова Н. Чужими манівцями // Нова Громада. – 1923. – Ч. 3/4. – С. 102.
- 55 Там само. – С. 103.
- 56 Там само. – С. 104.
- 57 *О. В.* [Донцов Д.] Перед поворотом // ЛНВ. – 1924. – Кн. II. – Лютий. – С. 157.
- 58 Суровцова Н. Кінець ілюзій // Нова Громада. – 1924. – Ч. 1. – Січень. – С. 15–20.

- ⁵⁹ Сидорович О. Митрополит Шептицький // Нова Громада. – 1923. – Ч. 3/4. – Жовтень – листоп. – С. 87–91.
- ⁶⁰ Сидорович О. Митрополит Шептицький. – С. 89.
- ⁶¹ Там само. – С. 91.
- ⁶² Суровцова Н. Кінець ілюзій // Нова Громада. – 1924. – Ч. 1. – Січень. – С. 15.
- ⁶³ Там само.
- ⁶⁴ Там само. – С. 18.
- ⁶⁵ Там само.
- ⁶⁶ Там само. – С. 20.
- ⁶⁷ Винниченко В. Щоденник / Ред. Г. Костюк. – Едмонтон; Нью-Йорк: Канадський ін-т укр. студій, 1983. – Т. 2 (1921–1925) / Упорядкув. О. Мотиля. – С. 258.
- ⁶⁸ Донцов Д. Емігрантська “сменовеховщина” // ЛНВ. – 1922. – Кн. VII. – С. 80–81.
- ⁶⁹ Там само. – С. 81.
- ⁷⁰ О. В. [Донцов Д.] Перед поворотом // ЛНВ. – 1924. – Кн. II. – Лютий. – С. 153–154.
- ⁷¹ Там само. – С. 154.
- ⁷² Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ ст.). – К.; Нью-Йорк, 2006. – С. 518.
- ⁷³ Див.: Синицький П. Е. Надія Віталіївна Суровцова (1896–1985): життєпис творчої особистості у контексті новітньої вітчизняної історіографії. – С. 295.
- ⁷⁴ Суровцова Н. Спогади. – С. 151.
- ⁷⁵ Там само.
- ⁷⁶ Там само.
- ⁷⁷ Див., напр.: Крушельницький А. Шкільне питання на Україні // Нова Громада. – 1923. – Ч. 1. – 1 лип. – С. 54–64; Крушельницький А. Національне питання в шкільництві на Прикарпатті // Нова Громада. – 1923. – Ч. 3/4. – Жовт. – листоп. – С. 51–71; Крушельницький А. [Рец. на кн.:] П. Карманський. За честь і волю. (Поезії). Прудентопіль – Парана, 1923. Мала VIII⁰. Стор. 98 + 2. 2.500 прим. // Нова Громада. – 1923. – Ч. 3/4. – Жовт. – листоп. – С. 135–147; Крушельницький А. [Рец. на кн.:] М. Ірчан. Трагедія першого травня: Спомини з горожанської війни на Україні. Часть перша. Вид-во “Молот”. Нью-Йорк, 1923. VIII⁰. Стор. 164 + 1 оповістка + 3 // Нова Громада. – 1923. – Ч. 3/4. – Жовт. – листоп. – С. 147–149; та ін.
- ⁷⁸ Крушельницька Л. І. Рубали ліс... (Спогади галичанки). – Львів, 2001. – С. 77.
- ⁷⁹ Див.: Совітська “амнеція” та її вартість // Діло. – 1934. – 17 серп. – Ч. 217. – С. 1–2.
- ⁸⁰ Суровцова Н. Їх ексцеленція: Спогади про митрополита Андрея Шептицького / Публ. Н. Мудрої // За вільну Україну. – 1990. – 1 листоп.
- ⁸¹ ЦДАМЛМ України, ф. 302, оп. 1, спр. 48, арк. 1.
- ⁸² Там само.
- ⁸³ Там само. – Арк. 1–2.
- ⁸⁴ Там само. – Арк. 2.
- ⁸⁵ Там само. – Арк. 2–3.
- ⁸⁶ ЦДАМЛМ України, ф. 302, оп. 1, спр. 42.